
1905: REVOLUTSIOON KÕRVETAB NÄPPE JA KASVATAB ISETEADVUST

Eestlased jõudsid 20. sajandisse venestamisest allasurutuna. Ärkamisajale järgnenud rahvuslik liikumine oli suuresti vaibunud. Seda vedanud põlvkonna liidrid olid aastaid tagasi areenilt lahkunud, nagu Carl Robert Jakobson (1841–1882), või vananenud ja tagasi tõmbunud, nagu Jakob Hurt (1839–1907). Mõned olid arvanud võitluse lootusetuks ja käega löönud. Teised läinud kaasa venestamisega, nagu Jakob Kõrv (1849–1916) või Ado Grenzstein (1849–1916). Viimane aga pidi mõne aja pärast oma ajalehega Olevik kapituleeruma Jaan Tõnissonile ja lahkuma Eestist Pariisi. Need, kes julgesid eestluse eest edasi võidelda, nagu ajakirjanik Jaak Järv (1852–1920), olid tsaarivõimude tähelepanu all või saadeti üldse Eestist Venemaale. Ainsana püsis ka kõige keerulisematel aastatel kõikumatult rahvuseluse kursil Postimehe toimetaja Karl August Hermann (1851–1909). Kuid temast üksi oli vähe, et eesti asja ajada.

Sajandi alguseks oli jõudnud peale kasvada uus põlvkond patriootilisi eestlasi, kellesse oli vanemate ja lähedaste poolt sisse istutatud iseseisvumise mõte. Nemad ei varjanud oma viha venestajate ega ka ülbete saksa mõisnike vastu – iseäranis mõisnike vastu, kes olid suutnud venelaste valitsuse all endale kätte võidelda ärritavad privileegid ning hõõrusid eestlastele nina alla nende teise sordi rahva staatust. Noorem generatsioon poliitikuid asus oma indu realiseerima esialgu ainsas võimalikus vormis – seltside, eriti karskusseltside ja üliõpilasseltside loomise kaudu. Oma mõtete esitamiseks kasutati ajalehti, nii palju kui see range tsensuuri tingimustes ridade vahel võimalik oli. Valitsejatele tundus ohutu, kui eestlased ehitasid seltsimaju, avasid raamatukogusid ja tegelesid enda harimisega. Maal näitasid aktiivsust üles põllumehed, kes omi seltse asutasid. Tähtsa koha rahva ühtekuuluvustunde õhutamisel hõivasid rahvakogunemised, kus pritsimeeste pasunakooride saatel tantsiti ja isamaalikke laule lauldi. Linnades loodi vastastikuks majanduslikuks abistamiseks krediidi- ja laenuühisusi, mis täitsid pankade (tõsi küll, nõrgukeste) rolli. Tähtis koht oli ka tarbijate ühistutel.

Noor Jaan Tõnisson

Ideid ja seisukohti genereeriti peamiselt Tartus, kus lipulaevaks kujunes Postimees, mis oli 1896. aastal läinud Jaan Tõnissoni (1868–1942?) toimetamise alla. Tartu Põllumeeste Seltsist kujunes eestlastest maainimeste keskorgan. Kui selle etteotsa asus veel Tõnisson, oli selge, et tegemist on poliitilise organisatsiooniga. Tõnissoni kõrval andsid enda tulekust poliitikasse teada ka Konstantin Päts (1874–1956), Mihkel Pung (1876–1941), Jüri Jaakson (1870–1942), Mihkel Martna (1860–1934), Peeter Speek (1873–1968) jt.

See oli aeg, mil hakkas välja kujunema teatud poliitilise võitluse õhustik ning otsiti võimalusi poliitiliseks organiseerumiseks. Selleks oli ka oma konkreetne põhjus, sest räige venestamise rüpes oli eestlaste rahvuslik iseteadvus hakanud jõudsalt arenema ning ulatus juba pea kõikidesse elanikkonnakihtidesse. Paranenud oli ka inimeste majanduslik jõukus, sest Vene impeeriumil läks üsna hästi. Tõusnud oli üldine haridustase. Talutaredes loeti üha rohkem lehti ja raamatuid, linnades oli välja kujunenud eestlastest haritlaskond ja vaimuinimeste sõpruskonnad. Omavahelises suhtlemises tõusis üha rohkem esile juurdunud teadmise väljaütlemine, et tahetakse olla peremehed omal maal. Peterburist dikteeritud bürokraatlik poliitiline ja kultuuriline elukorraldus ei sobinud, nagu ka maal vahv saksa soost mõisnike poolt nõutud „müts näpus” hoiak. Sajad tuhanded eestlased olid ikka ilma maata, mis oli normaalse elukorralduse jaoks ainumõeldav lähtepunkt. Seetõttu lahkuti kodukülast, mindi linnadesse või sootuks välismaale paremaid võimalusi otsima.

1905. aasta sündmuste eelõhtul üritas Eestis kanda kinnitada ka Venemaal leviv bolševistlik ideoloogia. Tallinna oli selle propageerimiseks saabunud Lenini käealune Mihhail Kalinin (1875–1946), kellest sai hiljem Nõukogude Liidu Kesktäitevkomitee esimees. Kalinini abikaasa Jekaterina Lorberg oli pärit Paidest. Tehasesse Volta tööle asudes üritas ta õhutada Tallinna tööliste seas sotsialismiideid, kuid ei leidnud laialdast vaimustatud vastuvõttu. Ent tal õnnestus siiski moodustada väikeseid sotsiaaldemokraatlikke ringe, kust hiljem kasvas välja mitmeid tegelasi, kellest sündis Eesti iseseisvusele palju kahju.

1905. aasta sündmuste saabudes oli Eesti Venemaa keisririigi provints ning kõik Peterburis või mujal suurtes keskustes toimuv ei saanud jätta peegeldumata või mõju avaldamata olukorrale Eesti ühiskonnas. Teatavasti algasid 1905. aasta revolutsiooni sündmused Venemaal 9. jaanuaril Verise Pühapäeva nime saanud massidemonstratsiooni ja selle tulistamisega Peterburis. See leidis Tallinnas elavat vastukaja ning käivitas ka Eestis impeeriumivastase protestilaine. Algas mitu kuud kestnud streigiliikumine. Juhtivat osa väljaastumiste organiseerimisel etendasid tollal just Dvigateli vagunitehase töölised. Maal toetasid linnades streikinuid mõisatöölised oma solidaarsusstreikidega. Tartu-, Viljandi- ja Võrumaal liitusid streikijatega ka talurentnikud. See oli arusaadav, sest Eesti talupoegade rahulolematuse peamiseks põhjuseks oli mõisnike omavoli rendi- ja maakasutamise tingimuste kehtestamisel. Seejuures jäi linnarahvast häirinud venestamine nende silmade läbi nähtuna tahaplaanile.

12.–24. jaanuaril 1905 toimusid Tallinnas (kasutusel olid nimevormid Revel ja Reval), Narvas ja Tartus Verise Pühapäevaga solidaarsuse väljendamiseks üldstreigid. Streikis kokku ligi 12 000 inimest. Tallinnas sooviti esialgu vaid majanduslike nõudmiste täitmist, kuid peagi kasvasid väljaastumised poliitilisteks. Samal ajal moodustusid Tallinnas, Tartus, Võrus, Kuressaares ja mujal kooliõpilaste poliitilise iseloomuga salaringid. 26. jaanuaril keeldusid Tartu ülikooli üliõpilased solidaarsusest õppetööst.

Poliitilise organiseerumise jaoks oli sobiv hetk, sest Peterburi sündmustest kohkunud Venemaa valitsus andis veebruaris rahvale loa korraldada koosolekuid ja pöörduda nõudmiste ja avaldustega Venemaa Ministrite Nõukogu poole. Seda asuti aktiivselt ära kasutama Tallinnas, Tartus, Võrus, Kuressaares ja mujal. Kõikjal Eestis peeti koosolekuid ja koostati valitsusele märgukirju. Nendes esitatud nõudmised olid esialgu ettevaatlikult mõõdukad. Sooviti tegutsemisvabadusi, nagu õigust osaleda baltisakslaste kontrollitud maaomavalitsuse töös, aga ka õiglasemaid talumaade rendi- ja müügitingimusi, maade jagamist talupoegadele ning mõisnike seisuslike õiguste kaotamist. Ridade vahele oli peidetud eestlaste vastumeelsus nii Vene isevalitsuse kui ka baltisaksa ülemkihi domineerimise vastu. Oli ka radikaalsemaid väljaütlemisi, nagu protestid Venemaa koloniaalpoliitika ja vähemusrahvuste diskrimineerimise vastu. Muidugi igatseti suuremaid poliitilisi vabadusi ja nõuti feodaalkorra jäänuste likvideerimist. Eestlased paistsid üle kogu Venemaa silma aktiivse kirjade kirjutamisega. Hilisem analüüs kinnitas

Bernhard Laipmann abikaasa, laste ja teenijaga

ka seda, et Eesti oli streikide ja streikivate tööliste arvu poolest Venemaa juhtiv piirkond.

Jõudnud organiseerumisega oluliselt edasi, asuti poliitilisi streike ja meelevaldusi korraldama. 22. märtsil toimus Tartus streikivate rätsepate demonstratsioon, mis lõppes nende juhtide arreteerimisega. 30. märtsil lahvatas Tallinnas Dvigateli vagunitehase ja Friedrich Wiegandi tehase (hilisem Ilmarine) töötajate vastasseis tehaseistriatega. 28. aprillil tapeti Tallinnas sandarmirittmeister Trešner, mille järelkajaks oli 50 inimese arreteerimine. 30. aprillist kuni 2. maini toimus Tallinnas arvukalt miitingud hinnanguliselt kokku 3000 osavõtjaga, kes aga alati kogunemise järel piirivalvevägede sõdurite poolt laiali aeti. 15. mail leidsid Tallinnas aset uued rahutused ning arreteeriti töölisi. Neli päeva hiljem protesteerisid nende kaaslased avalikult selle vastu.

22.–24. juunini toimusid Läänemaal Vana-Vigala mõisas Bernhard Laipmanni juhtimisel talurahvarahutused. Talupojad rüüstasid mõisa ja põletasid maha selle häärberi. Hävis 5000 dokumendiga arhiiv ja

Karistussalgad tegutsevad

20 000 raamatuga raamatukogu. Rahutused suruti maha kasakaüksuse kohaletoomisega, mida juhtis ratsaväekindral V. A. Orlov.

Samal ajal tegutsesid aktiivselt Karl Ast-Rumori ja Peeter Speegi poolt juhitud ja korralikult organiseerunud sotsiaaldemokraadid. 24. juunil toimus Nõmmel punaste lippude all 10 000 inimese osavõtul tööliste miiting. See käivitas uue tööliste streigilaine. 24. juulil oli Tallinnas demonstratsioon ning kokkupõrge kasakatega. Suvekuudeks meeleavaldused vaibusid, sest oli palju muudki teha. Sügise tulekuga aga vallandus kogunenud energia. 13. oktoobril toimus streik Volta tehases, 14. oktoobril aga üle-eestiline raudteelaste streik.

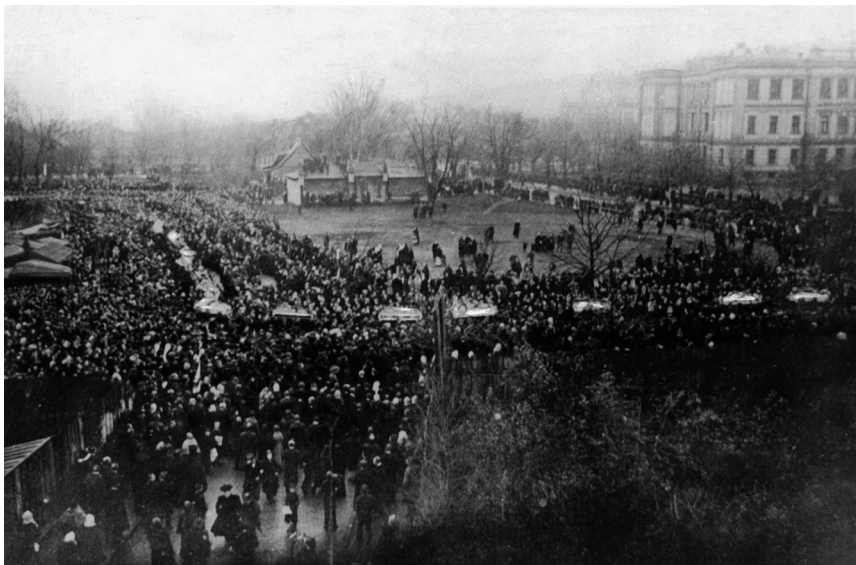
Ühinedes Venemaal 1905. aasta oktoobris alanud üldstreigiga, alus-tati ka Tallinnas 14. oktoobril poliitilise üldstreigiga, mida ametivõimud mässuks nimetasid. Osales hinnanguliselt 20 000 inimest. 15. oktoobril rüüstati Tallinnas kauplusi ja ka elumaju. Poliitilised nõudmised käsitlesid poliitiliste vangide vabastamist, sõna-, trüki- ja koosoleku-vabadust ning isikupuutumatust. Solidaarselt Peterburi streikijatega nõuti Venemaa duuma (Asutava Kogu) kokkukutsumist ja selle liikmeskonna

komplekteerimist ühetaolise, otsese ning salajase hääletamise põhjal. Eestimaa kubernerilt nõuti, et ta eemaldaks tänavatelt sõjaväepatrullid.

16. oktoobril toimus Tallinnas demonstratsioon, mis algas Kalamajas Soo tänaval asunud E. Lausmanni metallitöötlemise tehase juurest ning liikus kesklinna linnavolikogu juurde Uuel turul. Osales kuni 10 000 inimest. Peeti maha miiting. Selle lõpus avas turu lähedal asuva ringkonnakohtu juures valves olnud sõjaväeüksus (100–120 sõdurit) meeleavaldajate pihta lühikeselt vahemaalt tule. Anti viis kogupauku. Tapeti 94 ja haavati üle 200 inimest. Nende hulgas oli arvukalt juhuslikke mööda-käijaid. See toimus Tallinna garnisoniülema kindralleitnant Pavel Voronovi käsul, kes oli saanud Peterburist vastavad juhtnöörid. Neli päeva hiljem, 20. oktoobril, toimusid hukkunud tööliste matused. Nendel osales üle 40 000 inimese. See kõik valas õli tulle ning tööliste nõudmised üha laienesid ja muutusid radikaalsemateks. Samal matusepäeval algasid Estonia seltsi majas mitu päeva kestnud massilise osavõtuga rahvakoosolekud.

Tsaar Nikolai II oli 17. oktoobril sunnitud alla kirjutama manifestile kodanikuvabadustest ning välja kuulutama Riigiduuma valimised. Algasid kaheksa nädalat kestnud nn vabaduspäevad, mil tsensuur ei toiminud ning salapolitsei (*ohranka*) järelvalve katkes. Vanglatest vabastati poliitvangid. Eestis käivitus otsekohe poliitiliste parteide loomise tuhin. Eestlaste isikupärast tulenedes tekkis vägagi kiiresti poliitiline lõhenemine ja omavaheline konkureerimine. Asutati rahvuslik-liberaalne Eesti Rahvameelne Eduerakond (Jaan Tõnissoni juhtimisel), sotsialistlik Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Ühisus (Karl Ast-Rumor), baltisaksa konservatiivne Balti Konstitutsioonipartei ning marksistlik-leninlik Tallinna Tööliste Saadikute Nõukogu, mida hakkas juhtima saarlane Nikolai Janson (1882–1938). Peterburis asutati Eesti Konstitutsioonilis-Demokraatlik Erakond (esimees Peeter Hellat). Novembris loodi Tallinnas ka esimesed tööliste ametiühingud.

27.–29. novembril viidi Tartu ülikooli aulas läbi 800 osavõtjaga üle-eestiline rahvaesindajate kongress. See lõhenes otsekohe, kui hakati valima koosoleku juhatajat, mis võttis kuus tundi aega. Lõpuks valiti Jaan Teemant (1872–1941?), kuid asejuhatajate arvu küsimus osutus lahendamatuks. Kongress läks lõhki ja jagunes kaheks koosolekuks. Ühel nõuti põhiseaduslikku korda ja ähvardati valitsust passiivse vastupanuga, teisel, arvukamal, kutsuti üles isevalitsust kukutama ja moodustama revolutsioonilisi omavalitsusi. Mõõdukalt uuendusmeelseid oli asunud juhtima Jaan Tõnisson, kes oma pooldajatega lahkus Tartu *Bürgermusse* seltsi saali oma koosolekut pidama. Nemad vormistasidki

Langenute matused Uuel turul

seal mitmeid nõudmisi, mis taotlesid tagasihoidlikult ainult tsaari oktoobrimanifesti sätete täitmist, nagu demokraatlikke Riigiduuma valimisi, konstitutsioonilist monarhiat, Eestile autonoomiat, baltisakslaste õiguste kärpimist, riigimaade tasuta väljajagamist ning valitsuse rahalist abi maa ostmisel. Radikaalid Jaan Teemanti, Mihkel Martna ja Hans Pöögelmanni juhtimisel jäid ülikooli aulasse kohale ja võtsid vastu terve rea ründavaid resolutsioone.

Tartu kongressi tulemusena valminud dokumentidest innustatuna moodustati ligi 50 vallas vallavalitsuste asemele talurahvakomiteed, mida mõnel pool nimetati „vabariikideks”. Paljudes valdades seadis rahvas omal algatusel sisse emakeelse õpetuse vallakoolis, sulges kõrtsid, boikoteeris tsariametnikke, keeldus maksude maksmisest ja nekrutite andmisest. Igatahes oli mõlema koosoleku mõju rahvale olemas, ehkki paljud ei saanud aru, kumma otsused on õigemad. Igatahes meeldisid rohkem radikaalide kodanikuallumatuse üleskutsed, mida asuti järgima sel moel, et siin-seal koostati lausa Eesti põhiseaduse eelnõusid.

7. detsembri Kuressaare rahvakoosolekul otsustati luua valdades revolutsioonilised komiteed ning valiti nende juhtimiseks seitsmeliikmeline keskkomitee. 10. detsembril kuulutas asekuberner Alexander

Siberisse saadetud Eesti mässajad

von Giers saksa mõisnike nõudmisel Tallinnas ja Harjumaal välja sõjaseisukorra, keelas koosolekud, sulges ajalehed Teataja, Uus Aeg ja Eesti Postimees. Ettevõtlik poliitiline eliit suhtus trükisõna sulgemisse loominguliselt ning käivitas 16. detsembril Tallinnas uue lehe, mis sai nimeks Päevaleht (toimetaja Peeter Grünfeld) ning millest kujunes kiiresti 35 aastaks Eesti suurim ja mõjukaim ajaleht.

Sõjaseisukorra kehtestamine ärritas rahvast. Algasid uued massilised rahutused. Tallinlased olid Tartu eeskujul tulnud ideele korraldada samuti oma rahvaesindajate kongress, kuid sõjaseisukorra väljakuulutamine tõmbas sellele kriipsu peale. Selle peaorganisaatorid Päts ja Teemant olid arreteerimise ja repressioonide kartuses sunnitud pagema välismaale, Päts Soome ja Teemant Šveitsi. Teised aga ei jätanud jonni ja kohtusid salaja 11. detsembril. Nüüd juhtisid koosolekut sotsiaaldemokraadid Aleksander Kesküla (1882–1963) ja Friedebert Tuglas (1886–1971). Võimud said muidugi kohtumisest teada ning saatsid kohale sõdurid, kes ajasid kokkutulnud laiali. Üks osa lõi käega ja läks koju, teised aga siirdusid linnast välja mõisaid rüüstama.

Massipsühhoosist haaratud töölised ja talupojad rüüstasid, põletasid ja purustasid 12.–20. detsembrini Eestimaa kubermangus ametlikel andmetel 114, Põhja-Liivimaal 47, Läti aladel Kuramaal 229 ja Lõuna-

Liivimaal 183 baltisaksa rüütlimõisa. Põhja-Eestis rüüstati ka 40 viinavabrikut. Kõlas võitlushüüd, et mõisnikele makstakse kätte 700-aastase orjapõlve eest. Hävis palju ajaloolise ja kultuurilise väärtusega hooneid ja esemeid.

13. detsembril saatis Eestimaa rüütelkonnapeamees parun Eduard Julius Alexander von Dellingshausen (1863–1939) abipalvetelegrammi Venemaa siseministrile Ivan Durnovole, et sõdurid tuleksid kaitsma nende vara. Asekuberner von Giers rüüstajate vastu ise aktsioone läbi viima ei hakanud. Seda tegi tema asemel Tallinna garnisoniülem kindralleitnant Voronov, kes käivitas massilised vahistamised. Juba 28. novembril oli tsaar Nikolai I oma ukaasiga asutanud Balti kindralkubermangu. Kindralkuberner Vassili Sollogub ja tema järeltulija Aleksandr Möller-Zakomelski said ulatuslikud volitused. Tsiviilvõim allutati sõjaväevõimule. Algas karistussalkade tegevus. Sollogub ähvardas küüditada terved vallad Venemaa põhjapiirkondadesse ja tuua asemele ümberasujad Venemaalt. Karistussalgad lasid järgnenud kuudel Eestis maha umbes 400 inimest, sõjakohtud mõistsid surma veel ligi 200 inimest, sajad vangistati ning saadeti sunnitööle või said ihunuhtlust. Kuid rahva meelsus oli pöördumatult muutunud.